

Gezellige dagen

Het kerstdiner als familieritueel in naoorlogs Nederland

Inleiding

'Wat doen we met moeder met de feestdagen?' was de zuchtende titel van een boekje waarin de schrijfster Harriët Freezer in 1975 de frustratie van veel brievenverzenders samenvatte over de verplichtingen van de decembertradities. Twintig jaar later, in december 1995, vulde het NRC een kerstpagina met brieven van lezers over hun meest uit de hand gelopen Kerstmis: vermakelijke verhalen vol hooggespannen verwachtingen en vol ergernis. 'Een normaal gezin zit nu op de nieuwe bank en zingt kerstliedjes bij de boom', mokt de vader uit één van de brieven, wanneer zijn vrouw en kinderen na een ruzie ieder hun eigen vertier hebben gezocht. 'Gezellige dagen'? Wat heet. Openlijk, zij het nog wel anoniem, gaven Nederlanders uiting aan hun misnoegen met de eisen van de lieve vrede van familiefeestjes.

In dit licht is het opmerkelijk dat het vieren van Kerstmis nauwelijks minder algemeen is geworden. Al is een winters vakantiereisje als ontsnappingsmogelijkheid voor steeds meer mensen binnen bereik gekomen, Kerstmis wordt nog altijd door 93% van de Nederlanders gevierd.¹ Dat zovelen de feestdagen ondanks ambivalente gevoelens massaal met elkaar blijven doorbrengen, terwijl familiebanden in de naoorlogse periode toch minder hecht en verplichtend zijn geworden, is een paradox die verklaring behoeft. Misschien is de verzuchting dat Kerstmis 'niet meer is wat het geweest is' op zichzelf een onderdeel van de twintigste-eeuwse kerstraditie, zoals Pimlott stelt ten aanzien van het Angelsaksische kerstfeest (Pimlott 1978, 179). En misschien is de Grote Kerstruzie wel te zien als een vergrootglas dat conflicten en utopieën van gezins- en familieverhoudingen in beeld brengt, die gedurende de rest van het jaar onzichtbaar blijven (Löfgren 1993, 218). Maar misschien is het ritueel toch ook geleidelijk aangepast aan nieuwe verhoudingen, zoals bij het sinterklaasfeest is gebeurd (vgl. Van Leer 1995). Dat laatste is de gedachte die ik in deze bijdrage verder zal uitwerken.

Hoewel het christelijk geloof een kleinere rol is gaan spelen in het publieke leven in naoorlogs Nederland, is Kerstmis een algemeen erkend

feest gebleven. Bedrijven en instellingen sluiten op de dag van kerstavond eerder dan gebruikelijk. Verreweg de meeste mensen hebben op eerste en tweede kerstdag vrij. Weliswaar zei bij een onderzoek in 1992 ondanks de ontkerkelijkheid nog 30% van de vierders dat ze op kerstavond een nachtmis of andere kerkelijke bijeenkomst hadden bezocht. Maar van dezelfde kerstvierders gaf 87% aan dat ze het feest op eerste of tweede kerstdag met een feestelijke maaltijd vierden. Het ziet er dan ook naar uit dat deze maaltijd de kern van het huidige kerstritueel uitmaakt.

Het weekblad *Margriet* bevat jaarlijks goede raad voor de feestdagen. De artikelen zijn niet te beschouwen als een directe weerspiegeling van praktijken. Het is tenslotte niet bekend in hoeverre de geboden voorbeelden navolging krijgen (vgl. Brinkgreve & Korzec 1978). Toch vormen ze een interessante bron, omdat ze aangeven wat in de loop der jaren werd gezien als de ideale viering. De beschikbare enquêtegegevens over de daadwerkelijke invulling die mensen aan de kerstdagen geven, leveren alleen informatie over de viering in de jaren negentig. Maar ze vormen wel een aanwijzing voor de mate waarin sommige van de in *Margriet* zichtbare veranderingen in het ideaal sporen met veranderingen in praktijken.

Wat bleef hetzelfde, wat veranderde en hoe valt dat te begrijpen? Dat zijn de centrale vragen in deze bijdrage over de ceremoniële ontvangst van gasten bij het kerstdiner sinds de jaren vijftig in ons land. Na enkele opmerkingen over de betekenis van het samen eten zal ik beknopt weergeven wat bekend is over veranderingen in alledaagse eetgewoonten. Daarna zal ik aangeven wat de belangrijkste trends zijn ten aanzien van het menu voor het kerstdiner, de aankleding van het huis en de samenstelling van het gezelschap. Vervolgens ga ik na wat uit deze veranderingen is af te leiden over verschuivingen in de betekenis van Kerstmis als gezins- en familie-ritueel in Nederland.

Samen aan tafel

Samen eten is een bijzondere vorm van intimiteit. Het is een ritueel dat gevoelens van saamhorigheid uitdrukt en kan bevestigen, doordat het mensen de kans geeft elkaar te laten zien dat ze bereid zijn het voedsel met de andere aanwezigen te delen. Eetgewoonten, regels voor de onderlinge verdeling, tafelmanieren, (familie)tradities, ideeën over taken en voorrechten, en de sociale positie van de deelnemers komen bij het samen eten ter tafel, inclusief de onenigheden daarover. Dit alles maakt de maaltijd tot een zichtbare praktijk van in- en uitsluiting, en tot een krachtig symbolisch middel voor familieleden om elkaar dagelijks of van tijd tot tijd, zoals met

Kerstmis, aan de onderlinge banden te herinneren en aan deze banden (nieuwe) vorm te geven.

Verschillende voedingsmiddelen zijn volgens Mary Douglas te lezen als een code voor de aard van emotionele en sociale relaties. Iemand iets te eten aanbieden geldt bijvoorbeeld als intiemer dan iemand iets te drinken aanbieden (Douglas 1975). Canetti noemt de saamhorigheid die tussen eters ontstaat het sterkst als ze van één dier eten; één lichaam dat ze ook levend als eenheid hebben gekend (1995, 247). Vlees en bloed en de symbolische remplaçanten brood en wijn zijn krachtige metaforen voor verwantschap. Vlees is ook volgens de etholoog De Waal voedsel met een bijzondere betekenis. Hij beschrijft hoe chimpansees, die een stapel bananen het liefst voor zichzelf houden en met geweld verdedigen, zich bij het eten van een prooidier gedragen als bij een feestelijke gebeurtenis. Schreeuwende, bedelende en ronddelende mensapen komen na de vangst bij elkaar en het vlees gaat van hand tot hand.² Het gezamenlijke jagen van deze mensapen zou volgens De Waal in de evolutie aan de basis van het delen van voedsel en zelfs van de gemeenschapszin liggen. Hoewel mensen die samen aan tafel gaan nog maar zelden samen hebben gejaagd, is het opmerkelijk dat bijna overal ter wereld het verdelen van vlees hoort bij een feestelijke maaltijd (De Waal 1996).

Samen eten vindt plaats binnen een historische context. Veranderingen in verhoudingen binnen een samenleving of in de ideeën daarover kunnen symbolisch tot uitdrukking komen in veranderingen in eetgewoonten (Goody 1982; Mennell 1985; Caplan 1997). Voedingsgewoonten en ideeën over 'goed eten' zijn in Nederland in de naoorlogse periode onder meer veranderd als gevolg van de stijging van de welvaart, de groei van de industriële productie van voedingsmiddelen, de toename van de mobiliteit en de kennismaking met andere eetculturen (Salzman 1985). Terwijl daarbij de contrasten in eetgewoonten tussen sociaal-economische groeperingen en tussen stad en platteland verminderden, was sprake van een toename van variaties (vgl. Elias 1939; Mennell 1985; Van Otterloo 1990). Gold vanouds het calvinistische adagium *eenvoudig maar voedzaam*, langzamerhand is de genotsfunctie van eten belangrijker geworden. Daarbij groeide in de jaren zestig de bereidheid om vernieuwingen te accepteren, ook op het gebied van eetgewoonten. Het op tafel brengen van noviteiten ging gelegenheid bieden voor het etaleren van goede smaak en het winnen van prestige. Collega's, minder hechte vrienden of kennissen vormden daarvoor een nieuw publiek (Jobse-van Putten 1995, 509). De markt voor snel klaar te maken, maar dan wel afwisselende maaltijden groeide, naarmate meer vrouwen buitenshuis gingen werken. De behoefte aan culinaire adviezen bij consumenten en de behoefte aan advertentieruimte bij producenten

namen zo sterk toe, dat daar gespecialiseerde bladen voor ontstonden, zoals *Tip* in 1977 en *AllerHande*, de gratis uitgave van AH, in 1983. Met weer andere adviezen boden alternatieve bewegingen rond de thema's gezondheid, milieu, dierenbescherming en solidariteit met de derde wereld vanaf de jaren zeventig nieuwe mogelijkheden om met voeding vorm te geven aan de eigen identiteit.

Ook de etenstijden zijn veranderd. In de eerste helft van deze eeuw functioneerden verschillende patronen naast elkaar. Al naar gelang de regio, de sociale groep, het seizoen, de dag van de week of het soort werk dat men deed, gebruikte men drie, vier, vijf of zelfs zes maaltijden per dag. Maar het stedelijke patroon van tweemaal per dag een eenvoudige broodmaaltijd en 's avonds een warme maaltijd vond in de jaren vijftig in vrijwel het gehele land ingang. Aan deze uniformiteit is al weer een eind gekomen. De tijdschema's van de bezigheden van gezinsleden zijn meer uiteen gaan lopen. Zij kunnen ieder voor zich of in wisselende sociale verbanden gedurende de hele dag kleine beetjes eten, of bij thuiskomst nog iets warmen in de magnetron. Dat heeft geleid tot het zorgelijke commentaar dat de gezamenlijke warme avondmaaltijd ook al aan het verdwijnen zou zijn.³ (Van Otterloo 1990; Jobse-van Putten 1995).

In de veranderingen in de Nederlandse eetcultuur die ik hier noem, lijkt geen nieuwe dominante trend te onderscheiden, behalve het paradoxale patroon van een grote variatie. Toch is het volgens Warde vooralnóg overdreven om te spreken van de opkomst van een postmoderne eetcultuur. Cijfers over bestedingspatronen wijzen uit, dat bij de keuzes ten aanzien van voeding in de jaren negentig in Groot-Brittannië nog bijna evenzeer sprake is van differentiatie naar klasse als in de jaren zestig (Warde 1997). In dat licht lijkt het raadzaam om ook voor Nederland niet zonder nader onderzoek aan te nemen dat contrasten in eetgewoonten van verschillende sociaal-economische groepen geheel zijn verdwenen en dat eten een zaak van individuele keuze is geworden.

Schalen en borden

Rituele maaltijden zoals het kerstdiner zullen vermoedelijk minder met modes meebewegen dan alledaagse maaltijden, omdat ze een groot deel van hun betekenis juist aan de herhaling ontleen. Dat maakt het des te interessanter wanneer er wel iets in verschuift. Uit de tips die *Margriet* de lezeressen in de loop der jaren heeft aangereikt voor het kerstdiner is niet direct af te leiden wat zij daadwerkelijk hebben gegeten, en wordt ook niet duidelijk welke mensen voor een bepaald soort maaltijd kiezen. Bij het

ideaalbeeld van deze met symboliek beladen maaltijd is wel meer een patroon in de veranderingen te onderscheiden dan bij de alledaagse maaltijd.

Het blad is vanaf 1950 steeds vroeger gekomen met suggesties voor het kerstdiner. Verschenen de recepten in de jaren vijftig pas in het nummer van de week voor kerst, dat moment verschoof in de jaren zestig naar half december, en in 1995 konden de lezeressen zich al boven het nummer van 8 december gaan afvragen wat de beste keuze zou zijn. In de jaren vijftig gaf het blad slechts één menusuggestie. Traditionele familierecepten en vertrouwde kookboeken boden toen voldoende soelaas. Het was nog minder van belang dan later om met iets nieuws te komen, zoals ook wel spreekt uit het onderschrift bij een foto van een vrouw met schort die in de pannen roert:

Moeder is daags tevoren uren in de keuken bezig. Zij wil met de beide Kerstdagen haar man en kinderen iets geven, waar zij speciaal van houden! (*Margriet* 1955, 24 december).

Maar vanaf de jaren zestig verloren de bekende gerechten die 'Moeder altijd zo lekker klaarmaakt' hun aantrekkingskracht. Daarna verschenen steeds ten minste drie volledige menu's met noviteiten. Eerst werden die gepresenteerd als variaties op bekende, huiselijke gerechten, later werd het zaak voor de gastvrouw om bij wijze van verrassing naast traditionele ook nog niet eerder bereide schotels te serveren. Vrijwel alle respondenten die in 1994 de vragenlijst van het P.J. Meertens-Instituut invulden, gaven aan dat in hun gezin elk jaar iets anders werd bedacht, en dat voor de recepten werd gestudeerd op kookboeken en bladen als *Margriet*, *AllerHande* of *Tip*.⁴ 'Feestelijk' is ook in de praktijk meer en meer 'nieuw' gaan betekenen. De continuïteit met vorige kerstdiners, die in de jaren vijftig en zestig nog vanzelfsprekend was, moest in de culturele turbulentie van 1970 in de vorm van nostalgie worden hersteld met

(...) eenvoudige gerechten die toch feestelijk en gezellig zijn en die doen denken aan het platteland, aan een oude boerderij aan de rand van een besneeuwd bos en aan de warmte van open haardvuren (*Margriet* 1970, 12 december).

Een nog grotere afstand tot het verleden sprak uit de aanbevelingen bij de menu's van 1985, toen een kerstmaaltijd met nieuwe gerechten al meer een prestigekwesie was geworden:

Het Klassieke Kerstmenu dit jaar net even anders! Het moet iets van traditie uitstralen, er feestelijk uitzien, verrukkelijk smaken en ... het mag vooral niet mislukken. Dat is het ideale kerstmenu! (*Margriet* 1985, 13 december).

Het basispatroon van het kerstmenu is in de naoorlogse periode hetzelfde gebleven. De avondmaaltijd op eerste kerstdag geldt als de meest feestelijke maaltijd. Voor tweede kerstdag staan iets eenvoudiger gerechten op het menu. In de jaren tachtig kwamen daar ook suggesties bij voor een kerstontbijt, '(...) heerlijk warm na de nachtelijke kerk of gezellig laat in de kerstmorgen', en voor een uitgebreide brunch. Het bleven extra's, die de centrale positie van het kerstdiner onaangetast lieten. De avondmaaltijden van eerste en tweede kerstdag bestaan meestal uit een voorgerecht, een hoofdgerecht met bijgerechten, en een nagerecht. Soms was er een tussen-gang, maar er kwamen niet blijvend gangen bij. Wel is er meer aandacht gekomen voor de garnering en presenteren de bladen meer bewerkelijke bijgerechten.

Uit de suggesties van *Margriet* spreekt tot de jaren tachtig een traditionele voorkeur voor een hoofdgerecht dat bestaat uit een dier dat feestelijk als één geheel aan tafel wordt gepresenteerd zoals kip, kalkoen, gans, eend, fazant, haas of konijn. Werd een alternatief geboden, dan was dat vlees dat pas aan tafel werd gesneden zoals rosbief, ossetong, runderrollade of (vanaf de jaren zeventig) een vegetarisch gerecht dat in een schaal onder een dekentje van bladerdeeg tot één geheel werd gemaakt. Het aansnijden van dergelijke vleesgerechten, traditioneel de taak van de man in huis, vormde een belangrijk onderdeel van het ritueel. Hij verdeelde en bevestigde op die manier ieders positie binnen de gezins- of familieverhoudingen (vgl. Lévi-Strauss 1969 [1949], 34).

De verandering van het hoofdgerecht is opmerkelijk. Vanaf midden jaren tachtig kon het ook bestaan uit al in de keuken voorgesneden vlees of uit een voor elke gast individueel opgemaakt bord met een gerecht dat geen verwijzing meer bevatte naar een symbolische eenheid. De foto's bij de drie menu's van 1995 laten alleen nog maar afzonderlijke borden en geen enkele schaal meer zien. In de plaats van het met elkaar te eten dier kwamen gerechten zoals gevulde parelhoenfilet, of haasbiefstukjes in filodeeg.

Het is mogelijk om deze verschuiving te interpreteren als een toename van de fijngevoeligheid. In deze samenleving ervaren niet alleen kinderen maar ook volwassenen de aanblik van een gedood dier op tafel meer en meer als onaangenaam en dat maakt dat het trancheren achter de coulissen van de keukendeur wordt geplaatst (Elias 1939). Maar het is opmerkelijk dat de kerstkalkoen juist zo lang een traditie is gebleven, terwijl voedsel met een nadrukkelijk dierlijke gestalte op andere momenten van het jaar al langer aan populariteit hadden ingeboet. Dat het gebruik om een dier als één geheel te presenteren vanaf de jaren tachtig minder aantrekkelijk is geworden, heeft daarom mijns inziens ook te maken met veranderingen in

de sociale verhoudingen, die door zo'n presentatie werden verbeeld. Van de hiërarchische rol van de man in huis als verdeler is veel minder algemeen sprake. Wie filets opdient, geeft elke aanwezige het beste, zoals mag worden verwacht bij meer egalitaire verhoudingen. In plaats van de symbolische uitdrukking van gezamenlijke identiteit en vanzelfsprekende organische eenheid, is het hoofdgerecht van het kerstdiner een teken geworden van de aandacht die de gastvrouw aan elke aanwezige afzonderlijk heeft besteed.

In 1955 kon een vrouw haar gezin nog aan de kersttafel uitnodigen voor (kant-en-klare) kalfssoep met zoute stengels, een in zijn geheel opgediende fazant met zuurkool en aardappelpuree, en een zelfgemaakte citroenbavarois. Veertig jaar later kreeg ze de kans om eer in te leggen met een 'Hollands 120 minuten-menu' dat bestond uit gerookte zalm-mousse, wildbouillon, voorgesneden gevulde varkensfricandeau, aardappel-kastanjepuree, spruitjes met amandelroom en als toetje ijstrio met sinaasappel en chocolade. Het koken van het kerstdiner is een vrouwentaak gebleven. Daarbij is het menu als geheel een grotere investering in geld en tijd gaan vragen. De voorbereiding vergt een goede planning, al was het maar omdat het klaarmaken van deze ingewikkeldste maaltijd van het jaar de bereidster niet in de keuken mag houden, maar haar tegenwoordig ook in staat moet stellen om ontspannen aan tafel mee te genieten. Gemakkelijker is het er niet op geworden, want het klaarmaken van afzonderlijke borden in de keuken en de gelijktijdige presentatie daarvan zoals in een restaurant is voor een niet-professional geen sinecure. Maar met het presenteren van nieuwe gerechten en combinaties is het kerstmaal wel mogelijkheden gaan bieden voor het winnen van prestige en het ten toon spreiden van verfijnde smaak.⁵

Dennegeur

Een ruimte versieren is aangeven dat daar iets bijzonders gaat gebeuren. Degenen die de transformatie uitvoeren, kunnen zich al doende mentaal voorbereiden op wat gaat komen. Intussen weten degenen die het 'publiek' vormen al dat ze weer verrast zullen zijn wanneer alles klaar is. Kerstmis is zo'n speciale gelegenheid waarbij ruimtelijke veranderingen en een andere belichting dienen om mensen in de daarbij passende sfeer te brengen. Een voor het kerstmaal feestelijk gedekte tafel met kaarsen is het minimum aan versiering. Maar meestal gebeurt er meer.

Kerstbomen hebben in Nederland nog geen lange geschiedenis. Ze werden hier pas in de negentiende eeuw vanuit Duitsland geïntroduceerd.

Het gebruik om een versierde sparreboom met kaarsjes in huis te zetten vond het eerst ingang bij de stedelijke burgerij in het westen van het land. Door protestantse predikanten werd het gezien als iets dat maar afleidde van de godsdienstige betekenis van het kerstfeest. In katholieke kringen gold het als een gekerstend overblijfsel van wat een heidens symbool van de Germaanse midwinterfeesten geweest zou zijn. Maar naarmate het burgerlijk ideaal van een huiselijk, 'gezellig' kerstfeest in bredere kring aansloeg, kwam de boom ondanks deze weerstanden toch in steeds meer huizen te staan, vanaf de jaren dertig van deze eeuw ook op het platteland (Rooijackers 1996, 332). Bij een telefonische enquête van onderzoeksbureau Desan in 1992 had 70% van de ondervraagden een kerstboom gekocht. Ook in scholen, winkels, openbare gebouwen, bedrijven en zelfs kerken staan tegenwoordig één of meer versierde bomen.

Overdekte tuincentra hebben met de verkoop van kerstversiering een methode gevonden om in de stille najaarsmaanden een aanzienlijke extra omzet te halen. Vanaf oktober staan de (kunst)kerstbomen er al klaar, temidden van de schappen vol flonkerende waar. Ook elk warenhuis richt jaarlijks een kerstafdeling in met traditionele artikelen en met decoratie volgens de nieuwste trends. En bij *Christmas World* in Amsterdam, de eerste gespecialiseerde kerstwinkel in Nederland, komen de klanten sinds 1983 in alle seizoenen om iets nieuws te vinden en om ideeën op te doen voor de manier waarop ze hun huis in december weer 'knus' kunnen maken, anders dan de buitenwereld.

Margriet heeft altijd aanwijzingen gegeven om het huis in kerst sfeer te brengen. In de jaren vijftig ging het om eenvoudige ideeën voor kerststukjes, zelf te vouwen engeltjes voor de kersttafel, of borduurpatronen voor kerstkleden. Glanzend opgewreven sterappeltjes golden als een 'alleraardigste versiering' voor in de kerstboom, die 'na lang wikken en wegen' was gekocht. In wat het blad 'een doodgewoon Nederlands gezin' noemde, leverde ieder volgens een bekende taakverdeling zijn of haar bijdrage aan de transformatie:

De Kerstsfeer komt in huis met de Kerstboom. Als vader hem binnendraagt en hem, nog groen en kaal, in de kamer zet, wordt de hele omgeving doortrokken met de geur van het verse sparregroen. Uit de keuken komen de veelbelovende bak- en braadluchtjes, de kinderen rommelen op zolder, op zoek naar alle glinsterballen en klokjes voor de Kerstboom. Op de schoorsteenmantel staat al een grote bos hulst, op het tafelkleed plekt, wit en glanzend, wat kaarsvet. Het Kerstfeest staat voor de deur... (*Margriet* 1955, 24 december).

Geleidelijk wijdde de redactie eerst meer pagina's aan werkbeschrijvingen voor versieringen van materiaal dat in de meeste huishoudens toch wel

aanwezig was, zoals 'een kandelaar gemaakt van stokken, goudverf, kralen en wattenbollen', of 'een etagère van bakblikken met ouderwetse sterappeltjes' (1970). Maar vanaf de jaren tachtig werd de creativiteit met goedkope materialen minder benadrukt. Decoratie werd meer iets dat je kon kopen, een zaak ook van trends. De tafel werd voor het kerstmaal niet langer versierd met groene of rode linten, maar gedekt naar het voorbeeld van de inmiddels in bredere kring bezochte restaurants, met damast, glanzende kandelaars en twee wijnglazen bij ieder bord.

De eettafel en de kerstboom bleven niet de enige getransformeerde plaatsen in huis. De kinderkamer kon een eigen boompje krijgen. In de jaren tachtig kregen de hal, de voordeur en de vensterbank aan de straatzijde van het huis een aandeel in de publieke presentatie van genoeglijkheid. Ook in de voortuin kwam een kerstboom. Binnen kwam in 1990 plaats voor landelijke stillevens in kerstsfeer. Behalve voor een 'romantisch kerstboomhoekje' gaf *Margriet* ook suggesties voor een 'kerstplantenhoekje', een 'rood-groen-wit-hoekje', een 'boshoekje' en een 'bessenhoekje': 'Overal-in-huis hoekjes. Waar je ook kijkt, de gastvrijheid straalt je tegemoet (*Margriet* 1990, 7 december).'

In een 'kerststylingcursus' raadde het blad in 1995 aan om ook de badkamer en de logeerkamer onderdeel uit te laten maken van de kerstpresentatie, en dan ook tot in de details: 'Ook in de kasten kunt u goudkleurige ballen hangen! (*Margriet* 1995, 1 december).'

Vanachter de ramen van veel huizen stralen de voor de buitenwereld zichtbaar geplaatste kerstbomen en de verlichte kerststerren de voorbijgangers enkele weken tegemoet. In de praktijk blijft het daarbij waarschijnlijk in menig huishouden. Maar het is duidelijk dat in het droombeeld van Kerstmis de publieke presentatie een steeds grotere rol is gaan spelen. Vanaf de jaren tachtig werden signalen van 'gezelligheid' en van de bereidheid om anderen te ontvangen zowel tot aan de buitengrenzen van het eigen domein als tot in de meest intieme ruimtes van het huis geplaatst.

Gezelschap

Bij in- en uitsluitingsprocessen van rituelen is de vraag niet alleen wie er bij mag zijn en wie niet. Er is ook sprake van verschillende graden van intimiteit. Zoals bij begrafenissen de plaats in een van de volgauto's een gevoelige kwestie kan zijn, is dat bij het kerstfeest de beslissing wie op de eerste kerstdag komen eten en wie op de tweede of daarna, omdat daarin de hiërarchie van betrekkingen tot uitdrukking wordt gebracht.

Wie brachten in de naoorlogse periode de kerstdagen met elkaar door? Van degenen die bij de telefonische enquête in 1992 zeiden dat zij Kerstmis hadden gevierd, deed 46% dat twee en 14% zelfs drie keer (N=250). De eerste en tweede keer was dat vooral met het eigen gezin of de familie. Pas wie het driemaal vierde, betrok daar in 24% van de gevallen ook vrienden of kennissen bij. Daarbij ging het nog slechts om kleine absolute aantallen.⁶ In de praktijk is het in de jaren negentig dus waarschijnlijk voor de meeste Nederlanders nog steeds een gezins- en familiefeest, en voor een klein deel een feest dat men met vrienden viert.

In de jaren vijftig en zestig en tot halverwege de jaren zeventig was Kerstmis een feest dat ook buitenshuis werd gevierd. In de jaren vijftig kwamen de oecumenische samenkomsten met 'volkskerstzang' op, waarschijnlijk als reactie op de ontkerkelijking en als alternatief voor de viering binnen de eigen kerkelijke gemeente. Daarnaast ontstonden in de jaren zestig de nog informelere 'kerst-inns', die al spoedig verspreid over het hele land in kerken werden georganiseerd voor wie meer hechtte aan het beleven van verbondenheid met onbekenden dan met de eigen familie. Maar halverwege de jaren zeventig verloren deze bijeenkomsten weer snel aan populariteit. Daarna kwam het accent nog eenzijdiger dan tevoren op de viering binnenshuis te liggen (Helsloot 1996). In de gedachten over wat bij Kerstmis thuis het ideale gezelschap zou kunnen zijn, is daarbij wel het een en ander veranderd, zoals blijkt uit *Margriet*.

In de jaren vijftig en zestig besteedde het blad weinig aandacht aan de vraag wie het feest met elkaar vierden. Waarschijnlijk was dat de lezersen als vanzelfsprekend duidelijk. Kerstadvertenties toonden een vader, een moeder en kinderen, soms aangevuld met een grootvader en grootmoeder. Kerstmis werd gepresenteerd als een huiselijk en in dat opzicht typisch Nederlands feest, zoals in de gefingeerde reportage over de stemming eind december in een doorsnee-gezin:

Dan bereiden de De Vriezen zich, gelijk duizenden Nederlandse gezinnen, voor op een van de mooiste tijden van het jaar: de Kerstdagen, die hier, meer dan waar ook ter wereld, in de huiselijke kring worden gevierd. Géén overdadige diners in restaurants, geen gefeest in hotels. Thuis willen de Nederlanders zijn in die donkere dagen vol licht en vrede. Thuis, rond het haardvuur, rond de Kerstboom (*Margriet* 1955, 24 december).

Deze vanzelfsprekendheid verdween begin jaren zeventig. Toen kwam het blad met artikelen over de reeds genoemde 'kerst-inns', bijeenkomsten met vreemden die enthousiast werden beschreven als betekenisvol alternatief voor de familieviering:

Mensen die zomaar even nieuwsgierig langs kwamen en snel hun familie haalden om mee te doen. Gastarbeiders, bejaarden, eenzamen. Veel mensen die gewoon midden in het leven staan en deze gelegenheid willen benutten om in een open, vriendelijke sfeer andere mensen te ontmoeten, te spreken. (...) Als we nu gewoon maar eens zeggen dat vriendschap het begin is van vrede, dan krijgt het oude woord van vrede op aarde hier in de Dominicuskerk een nieuwe betekenis. Alleen blijft het hier niet bij woorden. Dat is het nieuwe, het waardevolle (*Margriet* 1970, 19 december).

Het huiselijke familiefeest zou volgens het blad voor sommigen uitgehold zijn geraakt door alle verplichtingen, de te grote nadruk op het eten, te veel 'sentimentele flauwekul', het vele werk voor vrouwen en de hoge kosten. *Margriet* raadde aan om te onderhandelen:

Het moet mogelijk zijn om in de familie een open gesprek te voeren over de viering van de kerstdagen. Dat moet gewoon eerlijk besproken worden. Dan kan het voor alle partijen een acceptabel feest worden. (...) Nu ouderen steeds meer op eigen benen komen te staan, zal de vraag misschien al spoedig niet meer zijn: 'Wat doen we met moeder?' maar: 'Wat doet moeder met de feestdagen?' (*Margriet* 1975, 20 december).

Terwijl de huishoudens kleiner werden, hield *Margriet* bij de recepten in de loop der jaren vaker rekening met meer eters bij het kerstdiner. In de jaren vijftig en zestig waren dat er meestal vier tot zes en een enkele keer acht, terwijl het blad na 1970 vrijwel steeds menu's voor zes en acht personen bevat. In de bestudeerde decembernnummers trof ik alleen in 1980 een menu voor een tweepersoons kerstmaal. Bij Kerstmis horen dus geleidelijk meer gasten die van buiten het eigen huishouden komen. Verwijzingen naar het familiekarakter van Kerstmis bleven in de jaren tachtig en negentig bestaan. Maar daarnaast ontstonden droombeelden van alternatieven, zoals een kerstontbijt met vrienden. Een televisiester schreef, dat haar familie pas een week voor Kerstmis bedenkt wat men met de feestdagen gaat doen:

In ieder geval hoeft niemand zich verplicht te voelen naar het ouderlijk huis af te reizen. Voor mij is kerst niet iets dat groots gevierd moet worden. Gezellig eten met een paar goede vrienden bij mij of bij hen thuis, vind ik het leukst (*Margriet* 1985, 13 december).

In een uitgebreid programma voor de feestdagen met uitjes voor de kinderen en activiteiten in de natuur draaide niet meer alles om het bezoek van of aan opa en oma. De omgang met werkelijk dierbaren kwam centraal te staan:

Vrede en vriendschap, licht en liefde, vertrouwen en verlangen... Al dat moois komt samen op die twee heel speciale dagen van het jaar: 25 en 26 december. Dan koester je de mensen van wie je houdt. Volgens de eeuwenoude traditie is dat je familie, maar anno 1995 reserveren we ook een kerstavond voor dat groepje heel goede vrienden... (*Margriet* 1995, 8 december).

Het ideaal van een viering 'vol esprit' en 'bruisende gesprekken' verving de nostalgische hang naar het verleden. En al ging het bij het kerstdiner van 1995 volgens een fotobijschrift nog altijd om een warm gevoel van verbondenheid, voor een avond met vrienden kwamen verwijzingen naar de toekomst in de plaats van die naar lang gedeelde tradities:

Met een dromerige blik bekijkt Mieke het gezelschap even van een afstandje. Ze geniet, ziet er intens tevreden uit en ze verheugd (!) zich stilletjes op alle kerstfeesten die nog komen gaan⁷ (*ibidem*).

Kerstdiner met goede vrienden. *Margriet* 1995, 8 december.

Rituelen en relaties

Gezien de informalisering van omgangsvormen, het loslaten van tradities op andere terreinen en de onrust over de lieve vrede van de feestdagen in de jaren zeventig, was te verwachten geweest dat Kerstmis minder betekenis zou krijgen. Maar zo ging het niet. Vanaf de jaren zeventig blijkt zelfs sprake van een intensivering. Terwijl gedurende de rest van het jaar vaker snel en gemakkelijk te bereiden maaltijden op tafel komen, is de voorbereiding van deze rituele maaltijd juist meer originaliteit en zorg gaan vragen en is de presentatie prestigieuzer geworden. Het geven van kerstgeschenken wint als uitbreiding van het ritueel in steeds grotere kring aan populariteit, vooral in de grote steden en onder jongeren.⁸ Ook de ruimtelijke transformatie, die het contrast met het alledaagse en het verschil tussen 'binnen' en 'buiten' accentueert, heeft meer aandacht gekregen. Symbolen van warmte en gastvrijheid zijn de huizen gaan sieren tot aan de uiterste binnen- en buitengrenzen van het terrein van de bewoners. Wie 'tegen' is en daarom thuis blijft met een goed boek en stampot-boerenkool, onderstreept met zo'n protest nog eens de kracht van de dominante trend.

Onderzoekers die familierituelen zien als graadmeter voor de kwaliteit van familierelaties zouden in het voortbestaan van het feest het bewijs kunnen lezen voor de onverminderde hechtheid van Nederlandse families (vgl. Bossard & Boll 1950; Wolin & Bennett 1984). Maar dat is een te oppervlakkige beschouwing, die voorbij gaat aan wat bekend is over recente veranderingen in huwelijk, gezin en familie (Zwaan e.a. 1993), en die bovendien de hier gesignaleerde intensivering niet kan verklaren. Dat mensen aan dit ritueel meer belang lijken te gaan hechten, juist in een periode waarin de relaties waarbinnen dat gebeurt onder spanning staan, is zo nog niet te begrijpen.

Caplow verklaarde een vergelijkbare intensivering van het kerstfeest in de Verenigde Staten tussen 1920 en 1980 met hulp van de antropologische klassieken: dergelijke rituelen hebben vooral betekenis in relaties die tegelijk belangrijk en niet (meer) vanzelfsprekend zijn (1982). Zulke relaties bestaan ook hier in overvloed, vooral onder degenen van wie bekend is dat ze zich extra bezighouden met het geven van geschenken en het ontvangen van gasten: jongeren, hoger opgeleiden en bewoners van de grote steden (Komter 1996). Banden tussen generaties, met familie en (ex) schoonfamilie en met vrienden duren niet meer zo vanzelfsprekend levenslang als eerder deze eeuw. De kans dat huwelijken eindigen in een echtscheiding is sinds 1960 sterk toegenomen. Ouders en volwassen kinderen en ook vrienden blijven als gevolg van de toegenomen mobiliteit minder vaak bij elkaar in de buurt wonen. Daardoor is er meer kans op verloop in de kring van

dierbaren. Relaties zijn kwetsbaarder geworden en het is denkbaar dat mensen beseffen dat ze ter compensatie iets moeten doen, wanneer zij ze desondanks in stand willen houden.

Maar het is ook mogelijk de intensivering in verband te brengen met bredere culturele veranderingen. Kuper schrijft de vitaliteit van kerst-rituelen toe aan het feit dat Kerstmis de gelegenheid biedt voor de constructie van een alternatieve realiteit. Tijdens de kerstdagen gelden specifieke regels. De afbakening in tijd en ruimte biedt gelegenheid voor de constructie van een gemeenschap zonder naijver, zonder verandering, met zorg voor de zwakken en eenzamen, liefdevolle geschenken en geluk voor iedereen. Het feest weerspiegelt volgens Kuper niet zozeer een nostalgisch besef van het verlies van de hechtheid van familiebanden, maar geeft langs de lijnen van het bekende familieritueel een omgekeerde weergave van het harde, utilitaristische bestaan van alledag. Naarmate het gewone leven hartelozener werd, kreeg Kerstmis als alternatieve realiteit meer betekenis (Kuper 1993, 173).

Beide interpretaties zijn van waarde voor de betekenis van kerstgebruiken in Nederland. Charitatieve acties kunnen rond de feestdagen rekenen op extra giften. Bezoek aan een kerkdienst of kerstconcert geven voor velen, kerkelijken en onkerkelijken, wijding aan de viering. Nostalgische kerstmarkten trekken tegenwoordig jaarlijks tienduizenden bezoekers. Routes langs openlucht-kerststallen sluiten aan bij een hang naar een mythisch beeld van de natuur en het eenvoudige leven van vroeger op het platteland (Rooijackers 1996). Nader onderzoek naar de populariteit van dergelijke activiteiten zou waarschijnlijk aantonen dat Kupers uitleg ten minste gedeeltelijk ook geldt voor de intensivering van het kerstfeest in ons land. Maar het in deze bijdrage gepresenteerde beeld van de belangrijkste trends rond het kerstdiner suggereert tegelijkertijd wel degelijk een samenhang tussen veranderingen in het ritueel en verschuivingen in verhoudingen binnen gezin en familie.

In de manier waarop het hoofdgerecht wordt gepresenteerd, is het accent verlegd van de vanzelfsprekende organische eenheid en hiërarchische organisatie van het gezelschap naar de gelijke zorg die aan elk van de aanwezigen is besteed. Kerstversiering is uitbundiger geworden en meer gericht op de presentatie ten opzichte van passanten en bezoekers van buiten. Al blijven verwijzingen naar het familiekaracter van het kerstfeest bestaan, daarnaast verschijnen mogelijkheden van alternatieve invullingen naar familiemodel met andere dierbaren. Familieleden, die eerder konden rekenen op meer alledaagse vormen van intimiteit, hebben in de jaren negentig de positie van gewaardeerde gast maar daardoor ook meer die van buitenstaander gekregen. Tegelijkertijd is de gerichtheid op presentatie ook

te zien als een teken dat de openheid van Nederlandse huishoudens ten opzichte van niet-familieleden in zekere zin is toegenomen (vgl. Pradhan 1990).

In grote lijnen is Kerstmis in *Margriet* een alternatieve wereld van warmte en geborgenheid, die wordt gepresenteerd als 'de ware', waarin mensen tijd en aandacht voor elkaar hebben, ontspannen genieten van de natuur, en waarin ze ruimte maken voor hun medemens. Maar in de vormgeving van contrast en compensatie wordt recht gedaan aan veranderingen in verhoudingen. Familierituelen zijn niet louter '(...) adaptive institutions that prevent social life from sliding into chaos' (Cheal 1988, 642). Ze veranderen, omdat ze worden uitgevoerd door mensen die er verschuivingen in hun verhoudingen mee kunnen uitdrukken. Aan de naoorlogse ontwikkelingen rond het rituele kerstdiner is te zien, dat daarbij ook verandert, wat 'gezellig' heet.

Noten

1. Deze bijdrage is grotendeels gebaseerd op een analyse van de decembernummers van het weekblad *Margriet* van de jaren 1950, 1955, 1961, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990 en 1995. Daarnaast zijn 150 enquêteformulieren van de Volkskundelijst 65 (1994) van het P.J. Meertens-Instituut met vragen over Sinterklaas en Kerstmis bestudeerd. Ik dank het P.J. Meertens-Instituut voor het ter inzage geven van deze enquête. Cijfers werden ontleend aan het onderzoek 'Geven en Ontvangen' dat Aafke Komter en Kees Schuyt in 1992-1993 uitvoerden op verzoek van het dagblad *Trouw*. Hiervoor werden telefonisch vragen over de feestdagen voorgelegd aan een aselecte steekproef van 250 mensen.
2. Voedsel dat deze apen delen, heeft onder andere als kenmerken dat het hogelijk gewaardeerd is, aan één stuk en gevoelig voor bederf; dat het te veel is om geconsumeerd te worden door één enkel individu; en dat het verkregen is met behulp van vaardigheden en krachten die bepaalde groepen individuen afhankelijk maken van anderen.
3. Murcott stelt dat er geen bewijs is dat de gezinsmaaltijd aan het verdwijnen is. Cijfers waaruit een toe- of afname is op te maken, ontbreken. Volgens haar dient de opwinding over het verdwijnen van de gezamenlijke gezinsmaaltijd dan ook vooralsnog geplaatst te worden in het twintigste-eeuwse publieke debat over de teloorgang van het gezinsleven (1997, 46).
4. De correspondenten die deze vragenlijst invulden, wonen merendeels buiten de steden, verspreid over het gehele land. Het gemiddelde geboortjaar is 1936. Waarschijnlijk behoren zij tot het meer behoudende deel van de kerstvierders.
5. In de termen van Jobse-van Putten is dit te duiden als een ontwikkeling van een naar binnen gerichte 'endo-keuken' tot een op de buitenwereld gerichte 'exo-keuken' (1995, 517).
6. Ook uit de antwoorden bij de enquête van het P.J. Meertens-Instituut blijkt Kerstmis in de praktijk (nog) vooral een feest dat in Nederland met familie-

leden wordt gevierd en nauwelijks met kennissen, vrienden of anderen. De 'anderen' die wel aan tafel verschenen, waren dan ook nog voor het merendeel partners van de eigen kinderen.

7. De spellingsfout in de werkwoordsvorm is hier nog eens een onbedoelde onderstreping van het verminderde be-

lang van conventie.

8. Het percentage mensen dat naast het sinterklaasfeest ook Kerstmis met cadeautjes viert is snel gestegen van 16% in 1990 tot 26% in 1994. Bron: persbericht Feestdagenonderzoek GfK Interact 21 november 1995.

Literatuur

- Barnett, J. (1954) *The American Christmas: A Study in National Culture*. New York: MacMillan.
- Bossard, J.H.S. & E.S. Boll. (1950) *Ritual in Family Living*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Editions de Minuit.
- Brinkgreve, C. & M. Korzec (1978) 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum.
- Canetti, E. (1960) *Massa en macht*. (Vert. van Masse und Macht, 1960) Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Genneep.
- Caplan, P. (1997) *Food, Health and Identity*. London: Routledge.
- Caplow, Th. (1982) Christmas Gifts and Kin Networks. *American Sociological Review* 47, 383-392.
- Cheal, D. (1988) The Ritualization of Family Ties. *American Behavioral Scientist* 31, 632-643.
- DeVault, M.L. (1991) *Feeding the Family. The Social Organisation of Caring as Gendered Work*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Douglas, M. (1975) Deciphering a Meal. In: *Implicit Meanings: Essays in Anthropology*. London: Routledge & Kegan Paul, 249-275.
- Elias, N. (1939) *Ueber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische en psychogenetische Untersuchungen*. Basel: Haus zum Falken.
- Goody, J. (1982) *Cooking, Cuisine and Class. A Study in Comparative Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Helsloot, J. (1996) Sinterklaas en de komst van de kerstman. Decemberfeesten in postmodern Nederland tussen eigen en vreemd. *Volkskundig Bulletin* 22, 3, 262-298.
- Jobse-van Putten, J. (1995) *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Komter, A. (1996) The Social and Psychological Significance of Gift Giving in the Netherlands. In: A. Komter (ed.), *The Gift. An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kuper, A. (1993) The English Christmas and the Family: Time Out and Alternative Realities. In: D. Miller (ed.), *Unwrapping Christmas*. Oxford: Clarendon Press, 157-175.

- Leer, M. van (1995) *Geven rond Sinterklaas. Een ritueel als spiegel van veranderende relaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Lévi-Strauss, C. (1969 [1949]) *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Löfgren, O. (1993) The Great Christmas Quarrel and Other Swedish Traditions. In: D. Miller (ed.), *Unwrapping Christmas*. Oxford: Clarendon Press, 217-234.
- Mennell, S. (1985) *All Manners of Food. Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present*. Oxford: Basil Blackwell.
- Murcott, A. (1997) Family Meals - A Thing of the Past? In: P. Caplan (ed.), *Food, Health and Identity*. London: Routledge, 32-49.
- Otterloo, A.H. van (1990) *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990). Een historisch-sociologische studie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pimlott, J.A.R. (1978) *The Englishman's Christmas. A Social History*. Hassocks: Harvester Press.
- Pradhan, R. (1990) Much Ado about Food and Drinks. Notes Towards an Ethnography of Social Exchange in The Netherlands. *Etnofoor* 3, 2, 49-68.
- Rooijackers, G. (1996) 'Ho, ho, kom naar de kerst-show'. Spektakelstallen tussen communitas en competitie in de Kempen. *Volkkundig Bulletin* 22, 3, 330-351.
- Salzman, C. (1985) Margriet's advies aan de Nederlandse huisvrouw. *Volkkundig Bulletin* 11, 1, 1-27.
- Waal, F. de (1996) *Good Natured. The Origin of Right and Wrong in Humans and Other Animals*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Warde, A. (1997) *Consumption, Food and Taste. Culinary Antinomies and Commodity Culture*. London: Sage.
- Wolin, S. & L. Bennett (1984) Family Rituals. *Family Process* 23, 401-420.
- Zwaan, T. (red.) (1993) *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam: Boom.
-